

Tomasz Domański

Instytut Pamięci Narodowej Delegatura w Kielcach

ORCID 0000-0002-9992-4160

NIEMIECKA AKTION „REINHARDT”
W DZIAŁALNOŚCI NAUKOWEJ, EDUKACYJNEJ
I MEMORATYWNEJ INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ –
SPRAWOZDANIE W ZWIĄZKU Z OBCHODAMI 80. ROCZNICY¹

Problematyka Zagłady jest obecna w działaniach poszczególnych pionów IPN od jego zarania. Instytut Pamięci Narodowej stale włącza się w obchody rocznic, które w polskiej kulturze służą pielęgnowaniu wiedzy i pamięci o ważnych, często tragicznych wydarzeniach z przeszłości. Można wskazać chociażby na rocznice początku II wojny światowej, przemianowania ZWZ w AK, wybuchu powstania warszawskiego czy powstania w getcie warszawskim. W naturalny sposób IPN jest jednym z głównych strażników pamięci publicznej o ofiarach. Tę misję realizował również w latach 2022–2023 podczas obchodów 80. rocznicy Aktion „Reinhardt”, przeprowadzonej przez niemieckie władze okupacyjne w General-

¹ Działalność Oddziału IPN w Krakowie, najbardziej zaangażowanego w obchody ku czci ofiar zbrodniczej Aktion „Reinhardt”, została omówiona przez Romana Gieronia w poprzednim numerze „PJS”, dlatego w niniejszym tekście potraktowano ją już zdawkowo (R. Gieron, „Ofiary wołają do nas o pamięć”. *Sprawozdanie z działalności Oddziału IPN w Krakowie w związku z 80. rocznicą rozpoczęcia Aktion „Reinhardt”*, „Polish-Jewish Studies” 2023, nr 4, s. 443–450).

nym Gubernatorstwie oraz Bezirk Białystok (Okręgu Białystok), będącej częścią „Endlösung der Judenfrage” („ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”).

Najbardziej zbrodniczy etap eksterminacji Żydów na okupowanych przez Niemcy ziemiach polskich zaczął się w 1941 r. na dawnych Kresach Wschodnich II RP oraz na terenach wcielonych do Rzeszy (np. obóz zagłady Kulmhof). Jego kulminacją była Aktion „Reinhard”, rozpoczęta w GG w marcu 1942 r. W wyniku ludobójstwa śmierć poniosło blisko 2 mln Żydów, w większości obywatele polskich, ale także przedstawiciele innych państw europejskich. W nocy z 16 na 17 marca 1942 r. funkcjonariusze niemieckiej policji, z dowódcą SS i policji w dystrykcie lubelskim Odilem Globocnikiem na czele, przeprowadzili pierwsze „wysiedlenie” Żydów do SS-Sonderkommando Belzec (obóz natychmiastowej zagłady w Bełżcu). Od tego momentu przez kolejne półtora roku okupacyjne władze niemieckie systematycznie deportowały Żydów z miast, miasteczek i wsi w pociągach śmierci także do innych ośrodków zagłady, jak SS-Sonderkommando Sobibor i SS-Sonderkommando Treblinka. Natychmiast po przybyciu Żydzi byli mordowani w komorach gazowych. Akcja likwidacyjna objęła również Warszawę, gdzie znajdowało się największe getto w okupowanej Europie. Rozpoczęła się ona 22 lipca 1942 r., a zakończyła 21 września tego roku. Do obozu zagłady w Treblince skierowano ponad 250 tys. Żydów. Wielu z nich – przede wszystkim chorzy, starcy i dzieci – ginęło już na miejscu deportacji od kul i ciosów zadawanych przez funkcjonariuszy niemieckich formacji policyjnych, ponieważ nie mogli dołączyć do kolumn marszowych i przez to „zaburzali plan wysiedlenia”. Aktion „Reinhardt” zakończyła się w listopadzie 1943 r., kiedy w kilku miejscowościach dystryktu lubelskiego – KL Lublin na Majdanku, w Poniatowej i Trawnikach – w ciągu kilku dni zamordowano łącznie około 42 tys. Żydów w ramach operacji, której cynicznie nadano kryptonim „Erntefest” („Dożynki”).

Ponieważ IPN strukturalnie (oddziały, delegatury) dostosowany jest do podziału administracyjnego (i sądowego) państwa polskiego w granicach ustanowionych w 1945 r., w oczywisty sposób wydarzenia towarzyszące rocznicy Aktion „Reinhardt” były w sposób szczególny organizowane w jednostkach tej instytucji, które obecnie obejmują tereny, na których Zagłada była przez Niemców prowadzona. Mowa tu o oddziałach IPN w Krakowie, Lublinie, Łodzi (część obejmująca okupacyjny dystrykt radomski), Rzeszowie i Warszawie oraz delegaturach w Kielcach i Radomiu. W minimalnym zakresie – także w związku z wojną na Ukrainie – ob-

jęto obchodami teren okupacyjnego dystryktu Galicja, który niemal w całości znajduje się na terytorium Ukrainy. Obchody rocznicowe odbywały się w różnym czasie, zgodnie z lokalną historią Zagłady. Na przykład pracownicy Delegatury IPN w Radomiu zaangażowani w nie byli od sierpnia 2022 do stycznia 2023 r., ponieważ Akcja „Reinhardt” trwała na tym terenie od sierpnia 1942 do stycznia 1943 r.

W działaniach podejmowanych przez Instytut w celu poszerzania wiedzy o niemieckim ludobójstwie można wydzielić trzy najważniejsze sfery: naukową, edukacyjną oraz memoratywną.

Obchody rocznicowe z udziałem przedstawicieli polskiego rządu, samorządu, Kościołów i związków wyznaniowych oraz organizacji społecznych i państwowych, w tym prezesa IPN dr. Karola Nawrockiego, zostały zainaugurowane przez Instytut oraz Państwowe Muzeum na Majdanku 15 marca 2022 r., w przeddzień 80. rocznicy pierwszej deportacji z Lublina². Wyrażając szacunek dla ofiar, przedstawiciele IPN organizowali lub współorganizowali podniosłe obchody zagłady gett w poszczególnych miejscowościach położonych w centralnej i wschodniej Polsce. Często kontynuowano już wcześniej podjęte inicjatywy, w których uczestniczył IPN, a z racji rocznicy nadawano im szczególną oprawę oraz rozszerzano je o wydarzenia towarzyszące³. Wyjątkową aktywnością na tej niwie wykazał się Oddział IPN w Krakowie, którego pracownicy współorganizowali obchody w osiemnastu miejscowościach województwa małopolskiego. Podobne miały miejsce m.in. w Białymstoku, Chmielniku, Jędrzejowie, Kielcach, Radomiu i Tykocinie.

9 marca 2022 r. w Centralnym Przystanku Historia IPN im. Janusza Kurtyki w Warszawie odbyło się sympozjum naukowe z udziałem badaczy Instytutu zatytułowane „Aktion »Reinhardt« i Zagłada polskich Żydów – w kręgu mechanizmów i sprawców”. W ten sposób IPN rozpoczął naukowe obchody ku czci ofiar Akcji „Reinhardt”. Spotkanie otworzył zastępca prezesa IPN dr Mateusz Szpytma, a uczestniczyli w nim również zastępca prezesa IPN dr hab. Karol Polejowski oraz dyrektor Biura Badań Historycznych IPN dr Sebastian Pilarski. W referatach przy-

² Zob. R. Gieroń, *„Ofiary wołają do nas o pamięć”...*, s. 445.

³ Można tu wymienić uroczystości 8 XII 2021 r. w Chełmnie nad Nerem upamiętniające ofiary obozu zagłady Kulmhof, którego 80-lecie powstania przypadało w 2021 r. W czasie II wojny światowej Niemcy wymordowali w nim ok. 200 tys. osób, w zdecydowanej większości Żydów z Kraju Warty (Wartheland).

blizono sylwetki oraz próby powojennego rozliczenia głównych realizatorów Zagłady: Odila Globocnika (dr Soraya Kuklińska, BBH IPN) i Hansa Franka (dr Paweł Kosiński, BBH IPN), a także mało znanych, aczkolwiek niezwykle ważnych wykonawców maszyny Etlösung w skali lokalnej: Wilhelma Josefa Bluma (dr hab. Sebastian Piątkowski, Delegatura IPN w Radomiu), Wilhelma Haasego (dr Roman Gieroń, OIPN Kraków), Wilhelma Atenloha i Fritza Friedela (Paweł Kornacki, OIPN Białystok), funkcjonariuszy I Zmotoryzowanego Batalionu Żandarmerii SS (dr Sebastian Drabik, BBH IPN) oraz sprawców zbrodni na Żydach w Ponarach i na Wileńszczyźnie (dr hab. Monika Tomkiewicz, BBH IPN)⁴. Wystąpienia prelegentów poprzedził panel dyskusyjny z udziałem dr. hab. Grzegorza Berendta (Uniwersytet Gdański, Muzeum II Wojny Światowej), dr Martyny Grądzkiej-Rejak (BBH IPN, Muzeum Getta Warszawskiego) oraz dr Aleksandry Namysło (OIPN Katowice, Muzeum Historii Polski), podczas którego przedstawiono najważniejsze etapy niemieckiej polityki antyżydowskiej i Zagłady na okupowanych ziemiach polskich.

Kolejna konferencja omawiająca Zagładę, tym razem w skali mikro – „Akcja »Reinhardt« w regionie kieleckim” – odbyła się 7 października 2022 r. w miasteczku Chmielnik (woj. świętokrzyskie). Została przygotowana przez Delegaturę IPN w Kielcach oraz Ośrodek Edukacyjno-Muzealny „Świętokrzyski Sztetl” w Chmielniku. Referaty, które wygłosili prof. Wacław Wierzbieniec (Uniwersytet Rzeszowski), dr Tomasz Domański (OIPN Kielce), dr Alicja Gontarek (OIPN Lublin, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej), dr hab. Edyta Majcher-Ociesa (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach), dr Karolina Trzeskowska-Kubasik (BBH IPN), dr Agnieszka Dziarmaga (Świętokrzyski Sztetl), dr Marek Maciągowski (Ośrodek Myśli Patriotycznej i Obywatelskiej) oraz dr Jacek Andrzej Młynarczyk (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), dotyczyły przede wszystkim lokalnych wątków niemieckiej polityki antyżydowskiej w okresie II wojny światowej, takich jak: warunki życia w gettach regionu kieleckiego, przebieg Zagłady w dystrykcie radomskim, koniec żydowskich miasteczek w świetle *Zwoliner izkor buch*, Aktion „Reinhardt” w pamięci Polaków na podstawie materiałów konkursu „Nasi

⁴ Zob. <https://centrumedu.ipn.gov.pl/ph/archiwum-1/2022/28879,Aktion-Reinhardt-i-Zagladapolskich-Zydow-w-kregu-mechanizmow-i-sprawcow-9-marca.html>, dostęp 7 III 2024 r. Konferencję oraz poruszane zagadnienia opisuje Paweł Kornacki w niniejszym tomie. Część referatów została opublikowana w „Polish-Jewish Studies” 2024, nr 4.

sąsiedzi Żydzi”⁵, zniszczenie getta w Chmielniku oraz prześladowania Żydów w latach 1942–1945. Konferencji towarzyszyło również widowisko słowno-muzyczne *Sztetl. Życie i śmierć miasteczka*⁶.

Obchody upamiętniające ofiary Aktion „Reinhardt” zbiegły się w czasie z 80. rocznicą wybuchu powstania w getcie warszawskim, przypadającą 19 kwietnia 2023 r. Z tej okazji IPN zorganizował konferencję naukową „Opór Żydów przeciwko Niemcom na okupowanych ziemiach polskich”, która odbyła się 21 kwietnia 2023 r. w Centralnym Przystanku Historia im. Janusza Kurtyki. Otworzył ją dr Mateusz Szpytma. W referatach poruszono m.in. zagadnienia związane z różnymi formami oporu Żydów w Zagłębiu Dąbrowskim (dr Aleksandra Namysło), Kraju Warty (dr Kinga Czechowska), Polesiu (dr hab. Grzegorz Berendt), fabrykach Hasag (dr Alicja Bartnicka) oraz getcie białostockim (Paweł Kornacki). Omówiono na indywidualnych przykładach działalność partyzancką Żydów (dr Wojciech Hanus, dr hab. Sebastian Piątkowski). W jednym z referatów dr Tomasz Domański i dr Alicja Gontarek przedstawili nieznanne dotychczas dokumenty wywiadowcze Armii Krajowej dotyczące powstania w getcie warszawskim – największego zrywu powstańczego Żydów w okupowanej Europie⁷.

Niezwykle cennym wydarzeniem w obszarze naukowych obchodów rocznicy Aktion „Reinhardt” było wydanie przez IPN monografii Marka Bema *SS-Sonderkommando Sobibor. Niemiecki obóz zagłady w Sobiborze 1942–1943* (Warszawa 2023). W obszernym opracowaniu autor (niedawno zmarły) opisał okres budowy obozu, jego funkcjonowanie, załogę, warunki życia i pracy więźniów oraz ich bunt. W końcowej części książki przedstawił także z jednej strony losy tych, którzy przeżyli, z drugiej próby rozliczeń sprawców ludobójstwa w Sobiborze⁸.

⁵ Organizatorami konkursu edukacyjnego „Nasi sąsiedzi Żydzi” były trzy podmioty Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Ośrodek Edukacyjno-Muzealny „Świętokrzyski Sztetl” w Chmielniku oraz Delegatura IPN w Kielcach.

⁶ Zob. www.swietokrzyskisztetl.pl/asp/pl_start.asp?typ=13&menu=10&artykul=905&akcja=art kulk, dostęp 7 III 2024 r.

⁷ Zapis konferencji zob. <https://ipn.gov.pl/pl/nauka/konferencje-naukowe/183358,Konferencja-naukowa-Opor-Zydow-przeciwko-Niemcom-na-okupowanych-ziemiach-polskie.html>, dostęp 11 III 2024 r. Artykuł na temat wartości źródeł historycznych wytworzonych przez kontrwywiad AK dotyczących powstania w getcie warszawskim: T. Domański, A. Gontarek, *Polskie relacje o walce w getcie. Nieznane dokumenty VI Brygady Kontrwywiadowczej Obszaru Warszawskiego Armii Krajowej o powstaniu w getcie warszawskim*, „Biuletyn IPN” 2023, nr 11, s. 101–112.

⁸ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/ksiazki/194545,SS-Sonderkommando-Sobibor-Niemiecki-oboz-zaglady-w-Sobiborze-1942-1943.html>, dostęp 8 III 2024 r.

Godnym podkreślenia wkładem naukowców z IPN w badania nad Zagładą oraz pamięcią o niej był ich udział w wydarzeniach organizowanych przez instytucje zewnętrzne. Doktor Aleksandra Namysło (OIPN Katowice), dr Martyna Grądzka-Rejak (BBH IPN), Marta Kupczewska i Paweł Kornacki (OIPN Białystok) wzięli udział w międzynarodowej konferencji „80 lat po Akcion »Reinhardt« (1942–1943). Reakcje społeczne i upamiętnienie” zorganizowanej 21–22 września 2022 r. w Warszawie przez Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma. Doktor Namysło wygłosiła referat na Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Akcja »Reinhardt« i zagłada Żydów polskich”, która odbyła się w dniach 27–29 listopada 2022 r. z inicjatywy Muzeum Historii Żydów Polskich Polin. Z kolei dr Tomasz Domański i dr Martyna Grądzka-Rejak uczestniczyli w konferencji „Żydowscy obywatele polskich miast i ich żydowskie dziedzictwo. Rok pamięci Żydów kieleckich” zorganizowanej przez Muzeum Narodowe w Kielcach, Stowarzyszenie im. Jana Karskiego oraz Instytut Judaistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Doktor Grądzka-Rejak wzięła ponadto udział w konferencji Polskiego Towarzystwa Studiów Żydowskich „Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich” (Kraków, 28–30 września 2022 r.). Badacze z IPN problematykę Zagłady podejmowali również w tekstach naukowych publikowanych w periodykach naukowych i w opracowaniach zbiorowych⁹.

Pod auspicjami IPN powstało wiele prac popularnonaukowych i edukacyjnych. Doktor hab. Sebastian Piątkowski opracował broszurę *Zagłada ludności żydowskiej regionu radomskiego w latach 1939–1945*¹⁰, wydaną przez Delegaturę IPN w Radomiu. Delegatura IPN w Kielcach przygotowała dodatki do prasy lokalnej: *Życie i śmierć żydowskich Działoszyc. W 80. rocznicę Akcion »Reinhardt«* – niemieckiego ludobójstwa Żydów na okupowanych ziemiach polskich¹¹ (dr Tomasz Domański z Delegatury IPN w Kielcach oraz dr Agnieszka Dziarmaga z Muzeum Wsi Kieleckiej, oraz *Niemiecka Akcion »Reinhardt« w regionie kieleckim*, a także tekst informacyjny *Akcion »Reinhardt« na okupowanych ziemiach polskich 1942–1943*

⁹ Były to m.in. teksty na łamach czasopism naukowych „Polish-Jewish Studies” i „Studia Łomżyńskie”, na portalu „przystanek.historia.pl” oraz artykuły w prasie lokalnej.

¹⁰ S. Piątkowski, *Zagłada ludności żydowskiej regionu radomskiego w latach 1939–1945*, Lublin 2022.

¹¹ A. Dziarmaga, T. Domański, *Życie i śmierć żydowskich Działoszyc. W 80. rocznicę Akcion »Reinhardt«* – niemieckiego ludobójstwa Żydów na okupowanych ziemiach polskich, „Echo Dnia”, 2 IX 2022.

(dr Domański)¹². Oddział IPN w Rzeszowie opracował dodatek historyczny do prasy lokalnej dotyczący akcji „Reinhardt” na Rzeszowszczyźnie i we wschodniej części byłego województwa lwowskiego. Składa się on z artykułów dr hab. Elżbiety Rączy (OIPN Rzeszów, Uniwersytet Rzeszowski), dr. hab. Wacława Wierzbienca (Uniwersytet Rzeszowski), dr. Wojciecha Hanusa (OIPN Rzeszów) i Andrzeja Krępy, a także fotografii i materiałów archiwalnych¹³. Cztery dodatki do prasy, również we współpracy z lokalnymi badaczami i pasjonatami historii, stworzył Oddział IPN w Krakowie. Pierwszy przedstawia zbrodnię Holokaustu w dystrykcie krakowskim na tle wydarzeń na okupowanych ziemiach polskich, kolejne zaś dotyczą zagłady Żydów w Tarnowie, Nowym Sączu, Mszanie Dolnej oraz na Podhalu¹⁴. Należy ponadto wymienić popularnonaukową broszurę z mapą getta krakowskiego, której autorami są Jerzy Sokołowski oraz Michał Zajda z Oddziału IPN w Krakowie. Przedstawia ona zarys historii getta i umożliwia odnalezienie jego śladów we współczesnym Krakowie. Została wydana w języku polskim i angielskim. Wszystkie wskazane publikacje kolportowano bezpłatnie podczas wydarzeń organizowanych lub współorganizowanych przez IPN¹⁵.

Oddziałowe archiwum IPN w Lublinie opublikowało na stronie internetowej oraz na swoim profilu na Facebooku wybór materiałów archiwalnych związanych z Akcją „Reinhardt”. I tak w marcu 2022 r., w przeddzień uroczystości rocznicowych w Bełżcu, w mediach społecznościowych zaprezentowano dokumenty z zasobu IPN dotyczące likwidacji getta w Lublinie w nocy z 16 na 17 marca 1942 r. oraz deportacji Żydów do SS-Sonderkommando Belzec, opatrzone zdjęciami z gett w Lublinie i we Lwowie oraz obozu zagłady w Bełżcu. W maju 2022 oraz październiku 2023 r. (w 80. rocznicę buntu w SS-Sonderkommando Sobibor) zaprezentowano kolejną część dokumentów, tym razem poświęconą niemieckiemu obozowi zagłady w Sobiborze.

Naturalne przy takiej rocznicy zwiększone zainteresowanie opinii publicznej skłoniło pracowników IPN do podjęcia niezwykle szerokich działań w zakresie

¹² Tekst przygotowany do ulotki promującej udział IPN w XXX Targach Książki Historycznej w Arkadach Kubickiego na Zamku Królewskim w Warszawie 24–27 XI 2022 r.

¹³ Zob. <https://rzeszow.ipn.gov.pl/pl8/aktualnosci/161179,Dodatek-Instytut-Pamieci-Narodowej-80-lat-od-Akcji-Reinhard.html>, dostęp 11 III 2024 r.

¹⁴ Szerzej zob. R. Gieroń, „Ofiary wolają do nas o pamięć”..., s. 447–448.

¹⁵ *Ibidem*, s. 448.

edukacji historycznej na temat Zagłady. Dysponując siecią wyspecjalizowanych biur edukacji narodowej oraz centrów edukacyjnych „Przystanek Historia” oraz współpracując z instytucjami zewnętrznymi, nierzadko w małych ośrodkach, skierowali oni bogatą ofertę do nauczycieli, uczniów oraz osób zainteresowanych zagadnieniami Holokaustu i II wojny światowej. Przede wszystkim wymienić należy panele dyskusyjne związane z historią Zagłady organizowane przez IPN lub z udziałem jego pracowników. Odbyły się one w Szczecinie (26 maja 2022 r.), Kielcach (19 sierpnia) i Bodzentynie (16 września) oraz w Warszawie 14 kwietnia 2023 r. podczas Kongresu Pamięci Narodowej zorganizowanego przez IPN. W tym ostatnim panelu – pt. „Walka i opór społeczności żydowskiej podczas okupacji niemieckiej w Polsce” – udział wzięli dr hab. Grzegorz Berendt, dr hab. Sebastian Piątkowski, dr Alicja Gontarek i dr Tomasz Domański.

Obchodom rocznicy Akcji „Reinhardt” towarzyszyły wernisaże wystaw tematycznych. Instytut Pamięci Narodowej promował tzw. wystawę elementarną pt. „Akcja »Reinhardt« 1942–1943” (w dwóch wersjach językowych: polskiej i angielskiej), którą przygotował dr hab. Sebastian Piątkowski z Delegatury IPN w Radomiu. Otwarto ją 15 marca 2022 r. przy centrum Spotkania Kultur w Lublinie. Ekspozycję mogli zobaczyć ponadto widzowie w Radomiu, Piaskach, Tarnowie, Nowym Sączu, Bochni, Wolbromiu, Dąbrowie Tarnowskiej, Żabnie, Jędrzejowie, Chmielniku i Koziencach. Inna wystawa, „Zagłada Żydów europejskich”, ekspozowana była w Kielcach, Tarnowie, Lublinie, Olkuszu, Nowym Sączu i Żabnie. Do wydarzeń Akcji „Reinhardt”, których tragiczną rocznicę obchodziliśmy, nawiązywały także wystawy „Niemieckie obozy zagłady” oraz „Zagłada Romów i Sinti w Europie”. Pokazom towarzyszyło zazwyczaj wystąpienie merytoryczne naukowca lub edukatora z IPN, a także uroczystość memoratywna – zapalenie zniczy lub złożenie kwiatów w hołdzie ofiarom. W uroczystościach pod pomnikiem Ofiar Getta Lubelskiego 30 stycznia 2023 r. w Lublinie brali udział uczniowie oraz władze miejskie i samorządowe, a 4 sierpnia 2022 r. w rocznicę zagłady getta w Radomiu – także przedstawiciele Wojska Polskiego oraz Wojsk Obrony Terytorialnej.

Poszczególne jednostki organizacyjne IPN opracowały także wystawy o charakterze lokalnym lub biograficznym. Pracownicy Oddziału IPN w Łodzi są autorami wystawy „Zagłada żydowskich miasteczek”, pokazywanej w 21 miastach województwa łódzkiego (Bełchatowie, Kaliszu, Kutnie, Łasku, Łowiczu, Łodzi,

Opocznie, Ozorkowie, Pabianicach, Piotrkowie Trybunalskim, Radomsku, Rawie Mazowieckiej, Sieradzu, Skierniewicach, Tomaszowie Mazowieckim, Warcie, Widawie, Wieluniu, Zduńskiej Woli, Zgierzu i Żychlinie). Przedstawia ona losy społeczności żydowskich przedwojennego województwa łódzkiego, w tym historię gett w powiatach koneckim, piotrkowskim, radomszczańskim i tomaszowskim, które znalazły się w granicach GG i zostały zlikwidowane w ramach Akcion „Reinhardt”. Delegatura IPN w Kielcach pokazała wystawę „Nieobecni – z dziejów społeczności żydowskiej w Sandomierzu”, oddział krakowski – „Przerwana historia. Losy krakowskich Żydów w czasie II wojny światowej”. Oddział warszawski na 80. rocznicę wybuchu powstania w getcie warszawskim opracował wystawę plenerową „Prosimy Cię Boże o walkę krwawą...”¹⁶. 19 kwietnia 2023 r. otworzyli ją prezes IPN dr Karol Nawrocki i dyrektor oddziału dr Tomasz Łabuszewski. Ponadto pracownicy Oddziałowego Biura Edukacji Narodowej IPN w Warszawie przygotowali biograficzną wystawę elementarną poświęconą postaci wybitnego pedagoga żydowskiego Janusza Korczaka, zamordowanego podczas Akcion „Reinhardt” wraz z podopiecznymi.

W obszarze działań edukacyjnych należy wyróżnić dwa konkursy skierowane do uczniów, ogłoszone przez Oddział IPN w Białymstoku: „Historia najnowsza Polski w poezji dzieci i młodzieży” oraz „Wiem, upamiętniam. Zagłada ludności żydowskiej województwa białostockiego w czasie II wojny światowej”. Wynikiem pierwszego jest antologia wierszy nawiązujących do tematyki Zagłady. Jak przekonują pomysłodawcy konkursu, Holocaust jest tematem znanym wśród młodzieży, budzącym zainteresowanie i współczucie. Uczestnicy drugiego konkursu mieli wykonać pracę multimedialną opisującą miejsce związane z zagładą ludności żydowskiej w swoim regionie oraz zaprojektować tablicę informującą o historii konkretnego miejsca w przestrzeni miasta, w którym dokonywała się Zagłada. Laureaci wzięli udział w wyjeździe edukacyjnym do miejsc pamięci w dawnych niemieckich obozach zagłady KL Treblinka i KL Stutthof. Ostatnim etapem konkursu było zapalenie zniczy 2 listopada 2022 r. w miejscach pamięci; tego dnia 80 lat wcześniej Niemcy przystąpili w Bezirk Bialystok do likwidacji mniejszych gett

¹⁶ Zob. <https://wystawy.ipn.gov.pl/wys/aktualne/ii-wojna-swiatowa/zaglada-zydow/192652,Prosi-Cie-Boze-o-walke-krwawa.html>, dostęp 10 III 2024 r.

i wywożenia ludności żydowskiej do obozów zagłady, a 16 sierpnia 1943 r. dokonali likwidacji getta w Białymstoku, kładąc kres istnieniu społeczności żydowskiej przedwojennego województwa białostockiego. Delegacja IPN wraz z laureatami zapaliła znicze i złożyła kwiaty w miejscach pamięci.

Do zaangażowania się młodzieży szkolnej w obchody rocznicy niemieckiej zbrodni skłaniały również projekty edukacyjne Oddziału IPN w Lublinie: „Na granicy dwóch światów” oraz „Na granicy życia, śmierci i nadziei”, w których wzięło udział ponad stu uczniów. Uczestnicy drugiego projektu 13 października 2023 r. zwiedzali Jeszywas Chachmej Lublin, niegdyś największą uczelnię talmudyczną na świecie. Zapoznano ich z historią tego obiektu, przybliżono życie codzienne społeczności żydowskiej w Lublinie przed 1939 r., jej tradycję i kulturę. Następnie zaproszono młodzież na spacer edukacyjny ul. Lubartowską, stanowiącą dawniej najdłuższą arterię dzielnicy żydowskiej w Lublinie. Pokazano historyczne zabudowanie żydowskie, m.in. dawny szpital, rodzinny dom pisarki Anny Langfus z d. Szternfinkiel, a także synagogę Chewra Nosim (obecnie Izba Pamięci Żydów Lublina). Ponadto uczestnicy obejrzeni film dokumentalny *Lubelskie ślady akcji „Reinhardt”*, wzięli też udział w warsztatach „»Ostatni przystanek na ziemi« – SS-Sonderkommando Sobibór w relacjach byłych więźniów”. Podobny spacer edukacyjny – „Getto warszawskie. Śladami Janusza Korczaka” – zorganizowany został 7 czerwca 2022 r. przez pracowników Oddziału IPN w Warszawie.

Oddziałowe Biuro Edukacji Narodowej IPN w Lublinie zorganizowało dwa objazdy edukacyjne: dla uczniów na trasie Lublin–Włodawa–Sobibór pod hasłem „Ci z Was, którzy przeżyją, niech dadzą świadectwo. Niech świat się dowie, co się tutaj działo”, dla nauczycieli natomiast trasę z Lublina przez Wojsławice, Chełm do Sobiboru „Śladami zagłady Żydów na Lubelszczyźnie”.

Pamięć o Zagładzie i Akcji „Reinhardt” obecna była również w działalności IPN związanej z wykorzystaniem współczesnych środków przekazu – tradycyjnych (telewizji, radia i prasy) oraz nowoczesnych (portali internetowych oraz mediów społecznościowych). 27 stycznia 2022 r. Oddziałowe Biuro Edukacji Narodowej IPN w Białymstoku we współpracy z Muzeum w Tykocinie przygotowało projekcję o zagładzie społeczności żydowskiej w tym mieście w czasie II wojny światowej. Udostępniony on został na stronie internetowej oraz w mediach społecznościowych oddziału białostockiego. Tomasz Domański z Delegatury IPN

w Kielcach wielokrotnie przypominał w Radiu eM Kielce i TVP3 Kielce o zagładzie Żydów – w ujęciu ogólnym (omówienie procesu ludobójstwa Żydów w GG) oraz lokalnym (w Kielcach i Chmielniku). Wystąpił również w charakterze eksperta w reportażu dokumentalnym *Akcja »Reinhardt« w Chmielniku* realizowanym przez TVP Kielce i Świętokrzyski Sztetl. Asystent prasowy delegatury kieleckiej Dariusz Skrzyński przygotował do umieszczenia na Facebooku delegatury cykl postów poświęconych ofiarom Aktion „Reinhardt” w regionie kieleckim. Internauci mogli poznać historię gett w Radomiu, Szydłowcu, Kielcach, jak również dowiedzieć się o tragedii Żydów na podstawie unikatowych w skali światowej wspomnień żydowskiego chłopca Dawida Rubinowicza z podkieleckiego Bodzentyna czy o losach urodzonego w Ostrowcu Świętokrzyskim Leona Szpilmana – brata słynnego pianisty. Pracownicy Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Lublinie przygotowali nagranie dźwiękowe na temat buntu w SS-Sonderkommando Sobibor (pliki audio do pobrania zamieszczone na stronie IPN w zakładce Komunikaty w 80. rocznicę). Wiedzę o Holokauście IPN propagował ponadto za pomocą prezentacji multimedialnej w pociągach Łódzkiej Kolei Aglomeracyjnej¹⁷. Poza tym pracownicy Instytutu przypominali o Zagładzie podczas wielu prelekcji, wykładów otwartych i spotkań, które odbywały się także na terenach geograficznie niezwiązanych z Aktion „Reinhardt”, jak Gdańsk czy Wejherowo. Część z nich dostępna jest na kanale IPN TV.

Wydarzeniem towarzyszącym obchodom ku czci ofiar Aktion „Reinhardt” była realizacja międzynarodowego projektu edukacyjnego IPN „Obraz Treblinki w oczach Samuela Willenberga”. W styczniu 2020 r., w ramach obchodów Międzynarodowego Dnia Pamięci o Ofiarach Holokaustu, IPN sprowadził z Izraela wystawę rzeźb z brązu autorstwa Samuela Willenberga – świadectwo więźnia SS-Sonderkommando Treblinka i część światowego dziedzictwa Holokaustu. Na kanwie wystawy, uzupełnionej przez IPN planszami informacyjnymi w językach polskim, angielskim i hebrajskim, powstał projekt edukacyjny – z pokazem filmu *Treblinka's Last Witness* (w angielskiej i polskiej wersji językowej), warsztatami dla młodzieży, tablicami informacyjnymi oraz wirtualnym spacerem po wystawie rzeźb

¹⁷ Natomiast staraniem oddziału krakowskiego IPN powstał film dokumentalny *Akcja »Reinhardt» w dystrykcie krakowskim*, reż. Jarosław Migoń, którego pokazy zorganizowano w wielu szkołach regionu (R. Gieroń, „Ofiary wołają do nas o pamięć”..., s. 447).

(lastwitness.eu). Udział w jego powstawaniu miała Ada Willenberg, wdowa po Samuelu, ocalała z Holokaustu. W latach 2020–2023 IPN zorganizował ekspozycję w swoich pomieszczeniach w Warszawie, Lublinie, Krakowie, Kielcach, a także w gdańskim Muzeum II Wojny Światowej, Muzeum Częstochowskim, Centrum Historii Zajezdnia we Wrocławiu oraz w mniejszych ośrodkach, w przeszłości ważnych miejscach osadnictwa żydowskiego, takich jak Chmielnik i Opatów w obecnym województwie świętokrzyskim.

2 sierpnia 2023 r. w związku z uroczystościami upamiętniającymi 80. rocznicę buntu więźniów SS-Sonderkommando Treblinka Biuro Współpracy Międzynarodowej IPN opracowało autorską wystawę plenerową „Obraz Treblinka w oczach Samuela Willenberga”, która stanęła na terenie Muzeum Treblinka. W obchodach rocznicy wzięli udział licznie zgromadzeni przedstawiciele władz państwowych, wielu organizacji, Kościołów i związków wyznaniowych z Polski i Izraela. Instytut Pamięci Narodowej reprezentował dr hab. Karol Polejowski, który w okolicznościowym wystąpieniu podkreślał, że misją Instytutu jest zachowanie pamięci o bohaterach i ofiarach XX-wiecznych totalitaryzmów. Ponadto Biuro Współpracy Międzynarodowej było inicjatorem upamiętnienia rodziny Pereca i Samuela Willenbergów w Warszawie. Współpraca BWM oraz Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa IPN zaowocowała przygotowaniem tablicy pamiątkowej (w językach polskim, angielskim i hebrajskim), która została umieszczona na budynku przy ul. Marszałkowskiej, w którym Perce Willenberg podczas Powstania Warszawskiego namalował na ścianie wizerunek Jezusa miłosiernego. Jak wierzą mieszkańcy kamienicy, uchroniło to budynek przed niemieckim bombardowaniem i uratowało życie lokatorów¹⁸.

Omówienie wkładu IPN w obchody rocznicy Aktion „Reinhardt” nie byłoby pełne bez wskazania inicjatyw memoratywnych w przestrzeni publicznej mających na celu oddanie hołdu ofiarom niemieckiej zbrodni. Tablice pamiątkowe lub informacyjne zapisują trwałe ślady w pamięci indywidualnej i zbiorowej. Dlatego wiele takich obiektów zostało ufundowanych przez IPN lub przy jego współ-

¹⁸ W uroczystym odsłonięciu tablicy udział wzięli m.in. wdowa po Samuelu Ada Krystyna Willenberg, ambasador Izraela Jacov Livne, wicemarszałek Sejmu RP Małgorzata Kidawa-Błońska, naczelny rabin Polski Michael Schudrich, przedstawiciele władz wojskowych oraz mieszkańcy kamienicy przy Marszałkowskiej 60. IPN reprezentował zastępca prezesa IPN dr Mateusz Szpytma.

udziale. 9 marca 2022 r. odsłonięto tablicę pamiątkową w Mielcu. W uroczystości uczestniczył dr hab. Dariusz Iwaneczko, dyrektor Oddziału IPN w Rzeszowie, i dr Piotr Szopa, naczelnik OBUWiM. Dyrektor Iwaneczko odczytał list prezesa IPN dr. Karola Nawrockiego, który podkreślił, że „to właśnie w Mielcu rozpoczęła się akcja, która trwała w sumie 2 lata i pochłonęła 2 miliony ludzkich istnień – przede wszystkim Żydów będących obywatelami II RP”¹⁹. Oddział rzeszowski ufundował też tablicę informacyjną na temat Akcion „Reinhardt”, odsłoniętą 11 sierpnia 2023 r. w Jasienicy Rosielnej²⁰. Tablicę upamiętniającą żydowskie ofiary w Nasielsku odsłonięto 3 grudnia 2023 r. z udziałem dyrektora oddziału warszawskiego IPN dr. Tomasza Łabuszewskiego. We współpracy z Muzeum Getta Warszawskiego 21 lutego 2024 r. w Żyrardowie odbyło się uroczyste odsłonięcie pomnika Macewa Pamięci poświęconego Żydom z Żyrardowa i okolic zamordowanym przez niemieckich okupantów w latach 1940–1943. W wydarzeniu udział wzięły dyrektor Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa IPN Adam Siwek. Kolejną Macewę Pamięci odsłonięto 21 marca 2024 r. w Łowiczu z udziałem zastępcy prezesa IPN dr. Mateusza Szpytmy²¹.

Pamięć historyczna obejmuje także upamiętnienia niematerialne, tj. wydarzenia kulturalne. Dla uczczenia pamięci bohaterów getta Oddział IPN w Białymstoku wraz ze Stowarzyszeniem Historycznym im. Danuty Siedzikówny „Inki” zorganizował 18 sierpnia 2023 r. w kinie Ton koncert *Psalmy Dawidowe*, którego pomysłodawcą był Bogdan Romaniuk z Fundacji im. Rodziny Ulmów „Soar”, a twórcą muzyk, kompozytor, multiinstrumentalista i aranżer Mateusz Pospieszalski²².

¹⁹ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/160930,Odsloniecie-pamiatkowej-tablicy-poswieconej-ofiarom-niemieckiej-Akcji-Reinhardt-.html>, dostęp 11 III 2024 r.

²⁰ Zob. <https://rzeszow.ipn.gov.pl/pl8/aktualnosci/189193,Odsloniecie-tablicy-upamietniajacej-81-rocznice-Akcji-Reinhardt-Jasienica-Rosiel.html>, dostęp 11 III 2024 r. Krakowskie Oddziałowe Biuro Upamiętniania Walk i Męczeństwa we współpracy z burmistrzem Pińczowa ufundowało tablicę ku czci obywateli RP narodowości żydowskiej zamordowanych przez Niemców. Okolicznościowe tablice wmurowano również w Zakliczynie i Makowie Podhalańskim – we współpracy z burmistrzem tego miasta (R. Gieroń, „Ofiary wołają do nas o pamięć”..., s. 445).

²¹ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/upamietnianie/biezaca-dzialalnosc-biu/182346,Odsloniecie-tablicy-poswieconej-mieszkancom-Nasielska-ktorzy-zgineli-z-rak-Sowie.html>; <https://ipn.gov.pl/pl/upamietnianie/biezaca-dzialalnosc-biu/197944,Odsloniecie-Macewy-Pamieci-Zyrardow-21-lutego-2024.html>; <https://1943.pl/artykul/osloniecie-macewy-pamieci-w-lowiczu>, dostęp 12 III 2024 r.

²² 12 III 2023 r., w przededniu 80. rocznicy rozpoczęcia przez Niemców likwidacji krakowskiego getta, został zorganizowany kolejny Marsz Pamięci, w którym wzięła udział delegacja IPN z dyrektorem oddziału dr. hab. Filipem Musiałem na czele. Zbliżony w swoim charakterze IX Marsz Pamięci

Z kolei w Lublinie 19 kwietnia 2022 r. pracownicy OBEN wzięli udział w spacerze pamięci organizowanym przez Państwowe Muzeum na Majdanku. Był on częścią muzealnego projektu „Pamiętamy... 17 marca – 19 kwietnia”, który ma na celu przybliżenie historii Lublina (w tym KL Lublin) w okresie niemieckiej okupacji.

Na koniec należy wspomnieć, że bardzo wiele wątków dotyczących Zagłady na okupowanych ziemiach polskich wybrzmiało w działaniach edukacyjnych realizowanych przez IPN w związku z obchodami Dnia Pamięci o Polakach Ratujących Żydów w czasie II wojny światowej. Obchody miały w 2023 r. szczególny wymiar w związku z beatyfikacją rodziny Ulmów i zainteresowaniem polskiej i światowej opinii publicznej historią tej rodziny oraz polskimi Sprawiedliwymi (Ratownikami). W dniu beatyfikacji rodziny Ulmów prezydent RP Andrzej Duda odsłonił na cmentarzu w Jagielle ufundowaną przez IPN macewę poświęconą Żydom zamordowanym w Markowej, w tym ukrywanym przez Ulmów i zabitym wraz z nimi²³.

Zaprezentowany pokrótce opis odzwierciedla ważny wkład i zaangażowanie Instytutu Pamięci Narodowej, jego władz oraz pracowników różnych pionów i oddziałów w popularyzowanie wiedzy oraz propagowanie pamięci o ofiarach Zagłady, a zwłaszcza niemieckiej Akcji „Reinhardt”, której większość stanowili polscy obywatele.

Ofiar Obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem, zorganizowany przez muzeum tego obozu oraz Starostwo Powiatowe w Kole, odbył się 21 IV 2022 r. W sposób szczególnie upamiętniono Żydów wywiezionych z przeszło 50 gett utworzonych przez Niemców w przedwojennych województwach poznańskim, łódzkim, pomorskim i warszawskim. W uroczystościach uczestniczyli przedstawiciele administracji lokalnej, licznych szkół, instytucji kultury, służb mundurowych, duchowni, przedstawiciele wielkopolskich posłów na Sejm RP. Oddział IPN w Poznaniu reprezentował naczelnik Oddziałowego Biura Badań Historycznych prof. UAM dr hab. Konrad Białecki.

²³ Szerzej zob. sprawozdanie dr. Wojciecha Hanusa w niniejszym tomie.